
OPNIEUW VAN DON BOSCO VERTREKKEN

‘Een aantal typerende kenmerken van de spiritualiteit van Don Bosco tegen de achtergrond van zijn tijd’

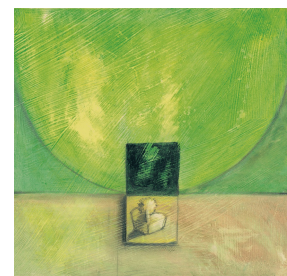
Aldo Giraudo

Prof. dr. Aldo Giraudo, salesiaan van Don Bosco, is professor aan de salesiaanse Universiteit te Rome. Hij is verantwoordelijke voor het Centro Studi Don Bosco, een studie centrum dat wetenschappelijk onderzoek doet naar Don Bosco en zijn tijd en daarbij zowel aan de pedagogische als aan het spirituele aspecten aandacht besteedt.

De biografie van Domenico Savio (1859) en de biografische schetsen van Michele Magone (1861) en Francesco Besucco (1864) horen tot de belangrijkste pedagogische en spirituele documenten van Don Bosco. Ze zijn een geslaagde narratieve illustratie van zijn overtuigingen en vormingspraktijk gedurende de eerste twintig jaren van zijn engagement. Don Giraudo presenteert deze levensbeschrijvingen als autobiografische documenten. Ze laten ons toe te observeren hoe Don Bosco als christelijke opvoeder werkte, geven ons inzicht in zijn overtuigingen en brengen ons in contact met zijn innerlijke aspiraties.

Je vindt eerst de Nederlandse vertaling, vervolgens de originele Italiaanse tekst. Een simultane vertaling met het Italiaans en het Nederlands naast elkaar kan bezorgd worden.

samen
DON BOSCO
zijn plaats
geven

Een aantal typerende kenmerken van de spiritualiteit van Don Bosco tegen de achtergrond van zijn tijd

Aldo Giraudo

Twee belangrijke historische factoren drukken zwaar hun stempel op de spiritualiteit van de 19de eeuw. Enerzijds is er de romantische gevoeligheid die in het algemene culturele klimaat aanwezig is. Anderzijds zijn er een aantal sociale en politieke gebeurtenissen die de 19de eeuw voorbereiden en kenmerken: de Franse revolutie, het tijdperk van Napoleon, liberale stromingen, oorlogen voor de eenmaking van Italië, antiklerikale regeringen, afschaffing van de religieuze congregaties, ondergang van de wereldlijke macht van de pausen, systematische denigrerende perscampagnes en de voortdurende politieke en culturele marginalisering van de katholieken.

Deze algemene omstandigheden hebben hun weerslag op de spiritualiteit van de 19de eeuw. Deze invloeden tekenen ook het innerlijke leven van Don Bosco en bepalen deels een aantal van zijn keuzes en accenten. Op zich volstaan zij echter niet om de kenmerken van zijn persoonlijkheid en zijn charisma te verklaren, die hem tot een van de belangrijkste figuren maken in het panorama van de heiligheid en de spiritualiteit van de 19de eeuw. Er moet ook rekening gehouden worden met andere elementen: de verschillende milieus waarin hij werd gevormd, zijn volkse afkomst, de mentaliteit en aspiraties van de jongeren bij wie hij zijn dienstwerk verricht en bovenal enkele onmiskenbare persoonskenmerken.

1. Het spirituele klimaat in het begin van de negentiende eeuw

In het religieuze bewustzijn van de 19de eeuw worden de liberale revoluties gezien als de incarnatie van de vernietigende krachten van de hel, die de Kerk aanvallen met groot nadeel voor de zielen. De frequente hongersnoden, de epidemieën, de economische crisissen en de oorlogen worden geïnterpreteerd als de gesel waarmee God straft, het volk tot bekering oproept en aandringt op een terugkeer naar een oprechte religieuze praktijk die gebaseerd is op innerlijk leven.

Deze gevoeligheid leidt reeds in de periode van Napoleon tot een eerste katholieke heropleving met initiatieven van spirituele vorming. Het blijft beperkt tot kleine groepen, zoals de *Amicizie cattoliche* die vanuit Piëmonte in Savoie, Lombardije, Toscane, Rome en Oostenrijk verspreiding vinden. Een ander voorbeeld zijn de jongerenverenigingen die in Brescia door de ex-jezuïet Luigi Mozzi dei Capitani (1746-1813) opgestart worden. Deze bewegingen zijn bepalend voor de pedagogische roeping van Ludovico Pavoni (1784-1849) en van de adellijke broers uit Venetië: Angelo Antonio Cavanis (1774-1853) en Marco Antonio Cavanis (1772-1858). De beweging van de *Amicizie cattoliche* brengt ook ijverige priesters voort. Onder hen de theoloog Luigi Guala (1775-1848), de oprichter

van het Convict voor priesters, dat een beslissende rol in de vorming van de jonge Don Bosco heeft gehad. Don Guala is ook beïnvloed door het werk en de geschriften van Ludovico Pavani en van de gebroeders Cavanis. Deze spirituele heropleving bij de betere leden van de clerus, geeft nieuw elan aan de pastorale zorg voor de spirituele verheffing van de gelovigen.

Het is een tijd van religieuze heropleving waarin men via pastorale activiteiten de maatschappij tracht te herchristianiseren. De uitnodiging tot bekering en tot hervorming van de zeden gebeurde vooral via de predikatie van volkssmissies, met als hoogtepunt een algemene biecht en de communie van de volledige geloofsgemeenschap. In de parochies wordt nu veel waarde gehecht aan de eerste communie. Het vervullen van de paasplicht wordt plechtig gevierd. Er worden grandioze vieringen van het 'veertigurengebed' georganiseerd. De parochiepastoraal krijgt een grotere impact, dank zij een beter gevormde en sterker gemotiveerde clerus. De catechese aan de kinderen en het zondagsonderricht van de volwassen gelovigen worden opnieuw gelanceerd. Onder de bezielende inzet van de pastoors worden broederschappen en vrome verenigingen voor mannen en vrouwen nieuw leven ingeblazen. Traditionele rituelen worden versterkt: religieuze feesten, processies, het gedenken van de overledenen. Nieuwe devotionele praktijken worden ingevoerd, novenen en triduüms, de Mariamaand, de rozenkrans.

Dat is het klimaat waarin de christelijke initiatie van Giovanni Bosco plaatsvindt. Zijn moeder staat hiervoor in. Ze leert hem het morgen- en avondgebed opzeggen en bereidt hem voor op de eerste biecht. Zij wijst op de grote betekenis van de eerste communie en maakt het de jongen mogelijk om de spirituele betekenis van dit gebeuren te begrijpen (MO, 68-69). De alfabetisering gebeurt door de pastoor, tevens onderwijzer, van Capriglio. Hij behandelt hem 'met bijzondere tegemoetkomingen.' 'Zeer graag' neemt hij het onderricht en de christelijke opvoeding van de jonge Bosco ter harte (MO, 61). De onderwerpen waarover Giovanni Bosco in de predikatie en in de volkssmissies hoort spreken, hebben ook invloed op hem: de aandacht voor de uitersten met het doel de mensen tot bekering te brengen. In de context van een volkssmissie waarin de predikant insisteert op de 'noodzaak om zich tijdig aan God te geven en de bekering niet uit te stellen' (MO, p. 70) ontmoet Giovanni Bosco de priester don Giovanni Calosso, die ook zijn eerste geestelijke begeleider wordt. Hij vertrouwt zich ten volle aan hem toe (MO, p. 71).

2. De invloed van de romantiek op de vorming van Giovanni Bosco

In de 18de eeuw had de apologetiek gereageerd tegen de voorstelling van de religieuze praktijk als naargeestig, tegenovergesteld aan een geest van vrijheid. In het begin van de 19de eeuw leidt de herwaardering van het 'schoone in het christendom' tot een vreugdevolle kijk op het geestelijke leven. In dezelfde periode, onder impuls van de zaligverklaring (1816) en de heiligverklaring (1836) van Alphonsus de' Liguori komt een ethiek van de 'mildheid' op de voorgrond als reactie op het rigorisme in de ethiek. De kleine geestelijke geschriften van Alphonsus komen opnieuw in omloop, omdat ze aansluiten bij de gevoeligheid van de romantiek. Zij dragen ertoe bij om niet alleen de 'schoonheid' maar ook de 'zoetheid' van het geloof te waarderen. Zij helpen om de 'christelijke

volmaaktheid' en de intimiteit met God lief te hebben en sterker te verlangen naar de eeuwige vreugde van het paradijs. Het is de periode waarin de religieuze gevoeligheid overeenstemt met de heiligen die de zoetheid van Christus vertegenwoordigen: Franciscus van Assisi, Filippus Neri, Franciscus van Sales, Vincentius de Paul.

De geschriften van Alphonsus en de vroomheid die zij promoten hebben ook een ondertoon van gestrengheid, die de romantische ziel weet te beteugelen door het devote humanisme van Franciscus van Sales. In de 19de eeuw heeft deze heilige een bijzonder sterke aantrekkingskracht. In het geestelijke leven en in de geestelijke literatuur van de 19de eeuw is de geest van Franciscus van Sales overal aanwezig. Hij heeft een grote invloed op alle stromingen van vroomheid in de romantiek. Tegelijk wordt hij het symbool van de apostolische ijver en de pastorale methode van de clerus in de nieuwe tijd.

Bij zijn intrede in het seminarie van Chieri vindt de seminarist Bosco er een veeleisend milieu, dat hoofdzakelijk geconcentreerd is op de ethische inzet, op een scrupuleuze getrouwheid aan het reglement, op de exacte vervulling van de plichten en op de nederige onderworpenheid. Een sterke geestelijke spanning typeert de levensstijl in het seminarie. Het priesterideaal wordt gevoed door een overvloed aan geestelijke lectuur en gebedenboekjes die de beleving voeden tijdens het bezoek aan de kapel. De seminarist Bosco heeft echter een voorkeur voor heiligenlevens en voor Bijbelse en historische studies (MO, p. 117-119). De vormingsverantwoordelijken leggen nadruk op het respect voor het reglement en op de noodzaak 'volgzaam en gehoorzaam te zijn op het gebied van tucht', niet uit vrees of pro forma, maar op grond van een 'innerlijke geesteshouding', 'met de juiste intentie alleen aan God te willen behagen.' In de eetzaal worden de toespraken van Mgr. Colombano Chiaverotti (oprichter van het seminarie van Chieri) aan de seminaristen voorgelezen. Giovanni Bosco wordt zich bewust van de pastorale doelstelling van de studies. Het is in de eerste plaats met het oog op het dienstwerk voor de 'heiliging van de naaste dat God een jonge man tot de kerkelijke stand roept [...] Daaruit volgt dat degene die er genoeg mee zou nemen alleen voor zijn persoonlijk heiliging te zorgen, en zich niet zou bekommeren om het heil van de naaste, in gebreke is bij het vervullen van zijn plicht.' De apostolische ijver moet vanaf het begin de spirituele weg van de seminaristen kenmerken. Elk van hun handelingen, uitwendige of inwendige, moet hierdoor gemotiveerd zijn. Zij zijn geroepen om pastores te worden die zich exclusief toeleggen op het dienstwerk aan en de zielzorg voor de gelovigen. Dit is 'de hoogste kunst, moeilijker dan elke andere.' De kern van het priesterideaal dat Mgr. Chiaverotti presenteert, is het pastorale vuur.

Sterke accenten die verwijzen naar de romantiek lichten op in het eerste werkje van Don Bosco (*Een korte biografie van de seminarist Luigi Comollo*) (1844) dat op een duidelijke wijze het geestelijke en psychologische klimaat schetst waarin de seminaristen van Chieri leefden. Alle uitingen van vroomheid die in het verhaal opgeroepen worden zijn door de gevoeligheden van de romantiek getekend. Vooral de eucharistische vroomheid is sterk affectief gekleurd.

Wij weten dat don Bosco, ondanks zijn bewondering voor de ingetogenheid van zijn vriend, niet meeging met de overdreven uiterlijke vormen. Hij toonde er wel begrip voor: 'die momenten van vertederde ontroering zijn uitingen van een diep geloof en brandende liefde, die in zijn hart diep geworteld waren en voortdurend zijn gedrag oriënteerden.'

Geloof, liefde en beleving zijn bij Comollo innig met elkaar vervlochten. Ze bewegen zich in het grensgebied tussen een levendig bewustzijn van het mysterie, psychologische spanning, aanbidding en mystieke inspiratie: 'Aan wie hem uitnodigde om zich wat te beheersen, antwoordde hij: Ik voel mijn hart overvol van vreugde. Als ik niet wat kan ventileren, heb ik de indruk te stikken. Op een andere dag dat hij de communie ontving, zei hij: ik voel me zo vervuld van zoetheid en vreugde, ook al begrijp ik dit niet en kan ik het niet uitleggen.'

Tien jaar later publiceert Don Bosco de biografie van Comollo (1854) opnieuw, maar met een aantal belangrijke aanvullingen. Daardoor beschikken wij over een kostbaar document om de evolutie van de spirituele gevoeligheid van de eerste naar de tweede helft van de 19de eeuw te begrijpen. De evolutie van een klimaat dat door intense emoties, geestelijke ijver en intimiteit getekend was (het klimaat waarin de jonge Don Bosco in zijn seminariejaren ondergedompeld was), naar een spiritualiteit die zich op het handelen, het apostolaat, de praktijk van de caritas en de sociale inzet oriënteert. Dat is het nieuwe gelaat dat de spiritualiteit van de romantiek onder de druk van een aantal historische gebeurtenissen na 1848 aanneemt.

3. Het spirituele aanbod van het convict

Na zijn priesterwijding komt Don Bosco in het convict voor priesters in Turijn. Hij vindt daar een milieu dat even vurig is [dan het seminarie], maar opener en gevoeliger voor de spirituele en pastorale uitdagingen van het ogenblik. Hier ontmoet hij vormingsbegeleiders die echte voorbeelden zijn op moreel en spiritueel gebied en die een buitengewone pastorale ijver ontplooiën. De rector Luigi Guala, de repetitor Felice Golzio en vooral de geestelijke directeur Giuseppe Cafasso proberen het contemplatieve moment met de affectieve bewogenheid harmonisch te verzoenen en het religieuze gevoel om te zetten in pastorale en caritatieve activiteiten (MO, p. 126). De ervaring van het convict is beslissend geweest voor zijn verdere zending. Ze heeft hem op de weg gezet van een apostolische ascese, die de basis zal zijn van de spiritualiteit van zijn congregaties.

De spiritualiteit van het Convict is gebaseerd op de leer van de heilige Franciscus van Sales en Alphonsus de'Liguori. Zij vormt niet tot heiligheid als doel op zich. Zij voedt niet op tot mystieke ervaring. Zij nodigt niet uit om alles en iedereen te verlaten om zich alleen tot God te richten. Zij beperkt er zich toe de jonge priesters scherper bewust te maken dat zij in een spiritueel gedesoriënteerde wereld leven, in een wereld die nog helemaal geëvangeliiseerd moet worden. Zij bekwaamt de jonge priesters om zich onophoudelijk in te zetten voor de redding van de 'zielen' via apostolisch en caritatief onthaal. Het Convict probeert de priesters te overtuigen dat alles wat zij de gelovigen voorhouden en van hen eisen (rechtgelovigheid, geest van gebed en versterving, onderhouden van de ethiek), allereerst door hun persoonlijk levensgetuigenis moet getoond worden. Het Convict wil bij de priesters en de leken geen nieuwe spirituele leer verspreiden, maar alleen een sterke wil om ascese en deugden te beleven binnen het kader van een getrouw beoefenen van de vroomheid.

Het priestermodel dat het Convict in het onderricht en de praktijk promoot is een synthese van de visie van Franciscus van Sales en de actieve apostolische spiritualiteit van de jezuïeten. Volgens Franciscus van Sales bestaat het devote leven essentieel in de liefde tot God. Het voert tot een progressieve ethische inzet om het hart te zuiveren. Het leidt tot een steeds intensievere gebedspraktijk en sacramenteel leven en tot een blijvende beoefening van de deugd. Aangezien de heiligheid een gemeenschappelijke roeping van alle christenen is, moet de zielzorger het devote leven aanpassen aan de situatie en de krachten van iedereen. De inspiratie van de jezuïeten verrijkt deze vroomheid met de apostolische inzet voor de verspreiding van Gods rijk. Zij vraagt een nooit aflatende toewijding, een daadwerkelijke inzet en een strijdbare levensstijl en eist in dat actieve leven dat een inwendige contemplatieve houding behouden blijft.

Op grond van die salesiaans-jezuïtische basis ontwikkelt de spiritualiteit van de 19de eeuw een eigen ascetische ervaring. Men gaat ervan uit dat de aanwezigheid van de Geest van de Heer het iedereen mogelijk maakt zelf de volmaaktheid te bereiken. Men is ervan overtuigd dat de geestelijke volmaaktheid 'bestaat in een vaste inspanning van de goede wil, in een waakzame en volhardende morele controle van het geweten over het beheer van de eigen handelingen, in een normale houding van zelfstandigheid en zelfbeheersing, met het doel het complexe psychologische mechanisme van de eigen instincten, de eigen passies, de persoonlijke interesses, de eigen gevoelens, de innerlijke en de uiterlijke reacties, de eigen gedachten, onder een enkel oriënterend gebod te brengen, met name de liefde tot God en de liefde tot de naaste. Dat is de hoogste en levende norm van de christelijke persoonlijkheid.'

Precies dezelfde eigenschappen zijn karakteristiek voor de spirituele figuur van don Cafasso. Don Bosco beschrijft ze in zijn toespraak op de begrafenis. Hij wijst eveneens op zijn intens ascetisme dat apostolisch georiënteerd is. In zijn ogen staat de meester voor een geslaagde synthese van apostolische heiligheid. 'Ik kan jullie verzekeren dat ik veel [heiligen] gevonden heb die uitblinken door heldhaftige beoefening van een of andere deugd, maar ik meen dat het echt uitzonderlijk is iemand te vinden die erin geslaagd is alles wat wij in de persoon van priester Cafasso bewonderen in een en dezelfde persoon te verenigen: zoveel wijsheid, zoveel ijver voor de zaak van de mens, zoveel voorzichtigheid, sterkte, matigheid, ijver voor alles wat de eer van God en het heil van de zielen kan dienen.'

Ook andere thema's komen in de cultuur en het spirituele klimaat van de 19de eeuw op de voorgrond: de goddelijke voorzienigheid en barmhartigheid, het vertrouwen in God en het zich op God verlaten, de innerlijke vrede. In Turijn noemt de heilige Giuseppe Benedetto Cottolengo (1786-1842) zijn werk *Klein huis van de goddelijke Voorzienigheid*. De markiezin Giulia di Barolo (1785-1864) sticht de *Zusters van de heilige Anna en de Voorzienigheid*. Don Bosco zelf publiceert een boekje: *Beoefening van de godsvrucht tot de goddelijke barmhartigheid* (1847). 'Zich op God verlaten' lijkt een van de specifieke kenmerken van de vroomheid in de 19de eeuw. Dezelfde uitnodiging vinden we terug in de *Herinneringen aan het Oratorio*, in andere werkjes van Don Bosco, in zijn briefwisseling. Zij komt voor in de ruime betekenis van zich met vertrouwen op God verlaten, spirituele afhankelijkheid en overgave, erop vertrouwen dat God zal helpen in de concrete noden van het leven te voorzien. Bij Don Bosco is het 'zich vertrouwwol op God verlaten' niet een passieve houding. Het gaat steeds gepaard met inzet en intelligent zoeken naar

oplossingen en kansen, met een onvoorwaardelijke toewijding aan de ontvangen zending, aan de jongeren voor wie men instaat en aan de medebroeders.

4. De specifieke gestalte van de ascese bij Don Bosco

De ascese als weg naar heiligheid wordt door Don Bosco ook aan zijn jongens voorgesteld: 'Wat is er zoal nodig om heilig te worden? Eigenlijk maar één zaak: Je moet dat willen. Dat is het: als jullie het willen, kunnen jullie ook heilig worden. Het enige dat jullie ontbreekt is de wil om het te worden.' Dat blijkt duidelijk uit het voorbeeld van de heiligen. Ze hadden het niet breed en werden dagelijks geconfronteerd met de problemen van een actief leven. Ze zijn eenvoudigweg heilig geworden 'door goed te doen wat ze moesten doen. Zij vervulden al hun verplichtingen tegenover God, verdroegen al het lijden uit liefde tot God, zij boden Hem hun lijden en hun pijnlijk zwoegen aan. Dat is het grote geheim van het eeuwige heil en van de heiligheid.'

Wel is het zo dat in de spiritualiteit van Don Bosco de klassieke leer over de ascese geherformuleerd wordt in een antropologisch perspectief dat beter aansluit bij de gevoeligheid van de adolescenten en jongeren met wie hij werkt. Hij brengt de ascese op het concrete niveau van de dagelijkse werkelijkheid en vraagt hun die niet alleen te accepteren maar ook met vreugde te behartigen. Hij herneemt de leer van Francisus van Sales en past die toe op de situatie van de jongeren. Hij houdt hun een positief model van versterving voor, bevrijd van alle overdrijvingen en nutteloze gestrengheid. Toch blijft het een veeleisend model, precies omdat het focust op het dagelijkse leven en op het vervullen van plichten.

We raken hier een scharnierpunt van het vormingsmodel van don Bosco. Hij wijst op een brede waaier van plichten, die allemaal uit de persoonlijke situatie voortvloeien: 'plichten i.v.m. godsvrucht, respect en gehoorzaamheid tegenover de ouders, plichten van caritas jegens allen.' Daarom zegt hij zijn leerlingen niet dat ze moeten vasten en zelf gekozen verstervingen beoefenen, maar vraagt hij 'toeleg op de studie, aandacht in de klas, gehoorzaamheid aan de oversten, en de ongemakken van het leven zoals koude, hitte, wind, honger en dorst verdragen. Zo vermijdt men die zaken als een van buitenaf opgelegde dwang te ondergaan. Men leert ze uit liefde tot God sereen aanvaardden.'

Op dezelfde wijze duidt hij de plichten die uit het evangelische gebod van de liefde voortvloeien: goed en liefdevol zijn voor de naaste, zijn tekorten verdragen, 'hem verwittigen en goede raad geven'; 'dienst bewijzen aan de kameraden, zoals water aanbrenge, schoenen poetsen, opdienen aan tafel [...], de eetzaal of de slaapzaal vegen, huisvuil wegdragen, bagage en koffers dragen.' Dat alles, zegt Don Bosco, moet men graag en 'met vreugde' vervullen. Want 'echte penitentie bestaat er niet in te doen wat bij onze goesting past, maar wel het volbrengen van wat God verlangt en tot zijn glorie strekt.' De spirituele betekenis van deze alledaagse situaties is gewaarborgd door de intentie en het doel waarmee ze verricht worden. 'Het lijden dat je onvermijdelijk overvalt – herinnert hij aan Domenico Savio – bied het God aan en zo wordt het deugd en verdienste voor uw ziel.'

Don Bosco komt overeen met Teresia van Lisieux. Beiden zien de volmaaktheid als het beleven van de christelijke liefde, maar dan wel een liefde die tot uitdrukking komt in de concrete dienst aan de naaste, ontdaan van elke vorm van eigenbelang, beminnelijk en sereen, trouw aan de eigen taken ondanks tegenkantingen en lijden.

De versterving die Don Bosco aan de jongeren voorhoudt is op de eerste plaats een *ascetisch en pedagogisch middel*, dat gericht is op de beheersing van de instinctieve impulsen, op de controle van de zintuigen, op de verbetering van gebreken en de opbouw van de deugden.

Don Bosco situeert de ascese die nodig is voor het vervullen van de plicht in een eminent liefdevol perspectief. Het is een ascese die ontstaat 'wanneer men zich *tijdig* aan God geeft.' Deze visie vindt men al in 1847 in *Il giovane provveduto* [Gebedenboek voor jongens]. In de daaropvolgende jaren spreekt hij eerder van 'zich *totaal* aan God geven.' Voor hem gaat het om de essentiële gestalte van het christelijke leven (in samenhang met het doopsel). Die beslissing en dat elan brengen de mens op een punt waar geen terugkeer meer mogelijk is. Dit is het objectief dat achter elk vormingsaanbod van Don Bosco steekt: de jongeren helpen om in het dagelijkse leven het 'zich wegschenken' te integreren. Don Bosco wil de jongeren niet voeren naar de keuze van een bewuste en moreel coherente godsdienstigheid, maar veeleer tot de onvoorwaardelijke gave van zichzelf aan God: God beminnen boven alles, dat is het hoogste punt van de spirituele weg. Uit dergelijke inwendige beweging ontstaat noodzakelijk een vreugdevolle en vurige dagelijkse praktijk van de christelijke liefde, een serene en ijverige drang naar handelen. Deze onvoorwaardelijke gave voert de christen tot een houding van volmaakte gehoorzaamheid aan God, de Vader van Jezus Christus. Vrijwillig en uit liefde neemt hij de gestalte aan van een dienaar. Daardoor verschijnt heel zijn dagelijks handelen in een nieuw licht. De nieuwe wijze waarop de jongen handelt laat zien tot welke kwaliteit van christelijke beleving hij gekomen is.

Een typisch voorbeeld hiervan is de ervaring van Michele Magone, zoals die door Don Bosco verhaald wordt: Als gevolg van zijn 'vrijmoedige en resolute' bekering ziet hij zichzelf en het dagelijkse leven in een ander licht.

In de biografie van Francesco Besucco geeft Don Bosco nadere uitleg over de 'mystieke' dimensie van de ascese. Hij omschrijft de taak van die jonge herder en zijn nauwgezette toelag op zijn plicht als een uiting van zijn keuze om in volmaakte overeenstemming met de goddelijke wil te leven. 'Hij kwam naar het Oratorio met een vooropgezet doel, in zijn gedrag keek hij steeds vooruit naar het doel dat hij wilde bereiken, namelijk zich als priester helemaal aan God wijden. Om dat doel te bereiken probeerde hij vooruitgang te maken in inzicht en in deugd.' De band met de dagelijkse werkelijkheid, de duidelijke visie van het doel dat hij wil bereiken, zijn intense inzet en het streven naar volmaaktheid (steeds meer en steeds beter doen): het vloeit allemaal voort uit het bewust beoefenen van de caritas. Het doordrenkt heel het dagelijkse leven van die jongen, het voert hem tot een houding van zichzelf verzaken en totaal wegschenken van zichzelf, *kenosis* en *extase*, in analogie met wat reeds door Franciscus van Sales omschreven is als 'extase van het leven en de werken', het toppunt van volmaaktheid.

Domenico Savio was diep ontroerd door de spirituele ervaring die de preek over de heiligheid bij hem losgemaakt had, 'heel zijn hart brandde van liefde tot God.' In zijn

binnenste verlangde hij om 'helemaal van de Heer te zijn.' Dit brengt hem tot 'strengere boetedoening en lange uren van gebed.' Maar Don Bosco spoort hem aan 'zich niet op te jagen' en 'een voortdurende en matige blijdschap' te bewaren, 'te volharden in het vervullen van zijn plichten op het gebied van godsvrucht en studie', 'altijd deel te nemen aan de recreatie met zijn kameraden.' Tegelijk oriënteert hij hem naar dat model van 'apostolische heiligheid' dat hijzelf in het Convict geleerd had. 'De eerste zaak die hem werd aangeraden om heilig te worden, was dat hij zich zou inspannen om zielen voor God te winnen, want niets is heiliger op aarde dan bijdragen tot het heil van de zielen; Jezus Christus heeft hiervoor immers tot de laatste druppel van zijn kostbaar bloed vergoten.'

Het is duidelijk dat Don Bosco, zoals andere spirituele meesters die in de eerste helft van de 19de eeuw gevormd werden, overtuigd is van de invloed van de genade die aanstuurt op een persoonlijke praktijk van de morele deugden en van heilige ijver. Maar anderzijds – hoewel hij zelf diep doordrenkt is van het romantisch sentiment en de affectieve vroomheid – staat hij wantrouwig tegenover de mystieke ervaring, omdat hij de indruk heeft dat zij bevreedend werkt tegenover de dagelijkse plicht en de dienst van de naaste. Hij ziet ze als een verkeerd begrepen wereldvlucht. Hij verkiest een wilskrachtige inzet voor het goede, in het volle leven staan, deugdelijke en blijmoedige ijver, en bovenal apostolische caritas: 'de bekommernis voor het heil van de zielen' en ijver 'om de kinderen in de waarheden van het geloof te onderrichten.' Heel de wereld wil hij 'voor God winnen'. Toch moet het volgende aangestipt worden. De ascetische toelag op het werk, voorkeur voor materiële en spirituele caritas, actieve inzet voor weldadigheid is niet in tegenstelling met de innerlijke verbondenheid met God. Hij verwaarloost het gebed van eenvoudige vereniging niet, integendeel hij luistert volgzzaam naar de inspiratie van de heilige Geest.

5. Gebed, sacramenten en mariale devotie

De kern van de overheersende spiritualiteit in de eeuw van Don Bosco, wordt kort aangeduid in de titel van een boekje van de heilige Alphonsus: *Over het gebed als het grote middel om het eeuwige heil te bereiken*. Dit is de grondhouding, zowel individueel als collectief, die men in de spiritualiteit van de 19de eeuw ontmoet als antwoord op de fundamentele veranderingen die zich in die tijd voordoen. De steeds heftiger aanvallen tegen de Kerk en de hiërarchie veroorzaken in de katholieke wereld een groeiende toevlucht tot het smeekgebed. Tevens voeden ze een geest van strijdvaardige activiteit. De voornemens van getrouwheid worden hernieuwd, de sacramentele praktijk neemt toe. Men werkt aan een grondige morele en spirituele renaissance bij de clerus en de leken.

Don Bosco beweegt zich in die context met aandacht voor jongeren en hun vorming. Het gebed dat Don Bosco aanprijst heeft als eerste doelstelling de geest verheffen en zijn hart op God richten, genade vragen om weerstand te bieden aan de bekeringen, het hart losmaken van de zonde en groeien in de deugd. De godsvruchtoefeningen zijn middelen om tot de 'geest van gebed' te komen. Tevens zijn ze uiting van die geest.

Don Bosco houdt rekening met de gevoeligheid van de jongeren. Daarom insisteert hij op de affectiviteit, op de goddelijke intimiteit, op Jezus als vriend van de jongeren, op de moederlijke tederheid van Maria. Het hoort tot de taak van de christelijke opvoeder zich in te spannen 'om de jongeren de smaak voor het gebed bij te brengen' zodat zij door de praktijk van het gebed tot 'de geest van gebed' en tot 'geestelijke ijver' komen. Dat vraagt oefening bij de gedachte van de 'aanwezigheid van God' als liefdevolle vader. Ze moeten gewoon worden van tijd tot tijd hun hart en geest tot de Schepper te verheffen. Men zal de jongere stimuleren om in elke plaats 'vriendschappelijk met God te spreken' naar het voorbeeld van Domenico Savio die 'zelfs te midden van het grootste lawaai zijn gedachten en zijn hart in vrome genegenheid op God richtte.'

Langs die middelen wil don Bosco – voor zichzelf en voor anderen – tot een innerlijke toestand van permanente liefde komen: een liefde die al zijn gedachten doordringt, de beleving verenigt en het handelen oriënteert. In zijn boekje *Cattolico provveduto* (1868) schrijft Don Bosco 'Bidden betekent: zijn hart tot God verheffen en met heilige gedachten en vrome gevoelens zich met Hem onderhouden.' In zijn visie is de toestand van gebed niet enkel een bepaald niveau van gebedsleven. Het gebed gaat immers steeds gepaard met een morele oriëntatie: afstand nemen van het kwaad, zelfcontrole en overschrijden van zichzelf, geduld, waakzaamheid, getrouwheid en volharding. De geest van gebed is een ingetogen gemoedsgesteltenis, een bescheiden levensstijl, die zich concentreert op het essentiële, op werkzaamheid, beoefening van liefde, gehoorzaamheid aan de innerlijke aandrang van de Genade, die ons behoedt voor versnipperde gedachten en voor de banaliteit van de modes, zonder ook maar iets weg te nemen van de vreugdevolle levendigheid van het bestaan. Deze inwendige dimensie van verhevenheid is de enige die in staat is de speelplaats, de klas, de werkplaats of het bureau om te vormen tot bevoorrechte salesiaanse plaatsen voor de ontmoeting met de Heer.

Op die manier geeft de opvoeder Don Bosco, midden in de moderniteit, een radicaal nieuwe betekenis aan het oude principe van wereldvlucht. Dank zij de geest van gebed kunnen afstand van de wereld en onderdompeling in de wereld harmonisch samengaan in het verantwoord opnemen van het bestaan op de wijze van een christen.

Het spirituele aanbod van Don Bosco hecht daarenboven ook de grootste betekenis aan de sacramentele praktijk. Hij gebruikt de sacramenten in een pedagogisch en spiritueel perspectief. De nadruk op het veelvuldige gebruik van de sacramenten komt voort uit zijn bewustzijn van de menselijke broosheid en de noodzaak de wil te ondersteunen om zich stabiel op het goede en de deugd te oriënteren. De waarde die hij aan de sacramenten hecht hangt ook af van zijn overtuiging dat de heilige Geest, die in de sacramenten handelt, een sterke omvormende kracht heeft: hij bewerkt een radicale zuivering en scheidt de ideale innerlijke condities opdat de Heer steeds vaster 'bezit kan nemen van het hart.' Hier begrijpt men ook waarom hij zo sterk insisteert op de keuze van een vaste biechtvader, een vriend van de ziel, aan wie men zich met het volste vertrouwen kan overgeven om begeleid te worden langs de wegen van de Geest. In de vertrouwelijke relatie met de jongere kan de biechtvader het geestelijk aanbod personaliseren, hij kan hem de kunst van het gewetensonderzoek leren, hem vormen tot een volmaakt berouw, hem stimuleren tot krachtdadige voornemens, hem begeleiden op de weg van de zuivering en van de deugdzame handelingen, hij introduceert hem in de smaak voor het gebed, hij leert hem de modaliteiten voor een vruchtbare *communio* met de eucharistische Christus.

Bij deze bekommernis om te vormen is er ook aandacht voor de inhoud en de betekenis van de emoties en de affectieve sfeer, waarmee Don Bosco de eucharistische godsvrucht doordrenkt. Een voorbeeld: hij nodigt de jongeren uit om tijdens het offertorium van de mis zich aan te sluiten bij de totale zelfgave van Christus in het kruisoffer: 'Ik offer u mijn hart, mijn tong, opdat mijn hart in de toekomst niets anders zou verlangen en mijn tong niets anders zou zeggen dan wat betrekking heeft op uw heilige dienst.' Zo oriënteert hij de jongeren ook om bij de dankzegging na de communie zichzelf toe te wijden: 'Ik offer U heel mezelf, heel mijn wil, om niets anders te willen dat wat u behaagt. Ik offer u mijn handen, mijn voeten, mijn ogen, mijn tong, mijn mond, mijn geest, mijn hart, alles offer ik aan u. Bewaar mijn gevoelens opdat elke gedachte en elke handeling niets anders zou beogen dan wat bijdraagt tot uw grotere glorie en het geestelijke voordeel van mijn ziel.'

Die teksten zijn ontleend aan de devotionele literatuur van die tijd. Zij moeten geïnterpreteerd worden in het kader van de inspanningen die Don Bosco deed om jongeren te vormen naar het specifieke model van christen en staatsburger dat hij promootte. Daardoor krijgen ze een particuliere waarde en werpen ze licht op de processen die door die heilige opvoeder geactiveerd werden om zijn jongeren ook innerlijk te betrekken in [de opbouw van] hun relatie tot God en de christelijke volmaaktheid.

Ook de mariale spiritualiteit van Don Bosco heeft een specifieke pedagogische betekenis, ook al bewaart ze de typische kenmerken van de romantische devotie. Don Bosco vertelt ons dat Michele Magone een afbeelding van Maria vond waarop de Bijbeltekst gedrukt was: *Mijn zonen, kom, luister naar mij: ik leer u wat ontzag voor de Heer is* [Ps 34, 12]. Mediterend op die tekst voelde hij de nood om een brief te schrijven aan de directeur 'waarin hij zei dat de heilige Maagd hem haar stem had laten horen en hem vroeg om goed te worden. Zijzelf zou hem leren op welke wijze hij God kon beminnen en dienen.' Welnu, in de ogen van Don Bosco laat een correcte mariale spiritualiteit toe dat ook een jongen de inwendige stem van de Geest hoort die hem tot diepere geestelijke activiteit leidt en in hem het verlangen naar de hoogste volmaaktheid wekt. In de biografie van Domenico Savio leest men dat de spirituele spanning haar hoogtepunt bereikte met de formele act die gevierd werd op het feest van de Onbevleete (8 december 1854) toen die jongen de beloften van zijn eerste communie hernieuwde en herhaalde: 'Maria ik geef U mijn hart, maak dat het altijd van u blijft. Jezus en Maria wees altijd mijn vrienden. Maar, om de liefde, laat me liever sterven dan dat mij het ongeluk overkomt één enkele zonde te doen.' Vanaf dat ogenblik lijken zijn gedrag en zijn geest helemaal anders. 'Nu hij Maria als ondersteuning van zijn devotie had genomen, aldus de commentaar van Don Bosco, werd zijn moreel gedrag zo stichtend en ging het met zo'n grote deugd gepaard, dat ik vanaf dat ogenblik begon met aantekeningen te maken om het niet te vergeten.' Het zijn uitdrukkingen die revelerend zijn voor de dynamische kracht van de mariale devotie die Don Bosco zijn jongens probeerde bij te brengen. Die devotie staat niet los van de dagelijkse werkelijkheid, maar doordringt haar. Ze is in staat morele en spirituele energie te verschaffen om het goede te doen, in een perspectief van menselijke en spirituele voltooiing die heel het inwendige en het actieve leven doordringt.

* * *

Hiermee hebben we een aantal typerende kenmerken van de spiritualiteit en de religieuze pedagogie van Don Bosco op de voorgrond gebracht. Een verdere analyse kan uiteraard nog andere aspecten en mogelijkheden blootleggen. Toch blijft er een fundamenteel probleem. Voor ons die leven in een historisch en antropologisch milieu dat totaal anders is, en waarin ook wij geroepen zijn om jongeren en adolescenten op te voeden, die qua mentaliteit zo verschillend zijn in vergelijking met de religieuze romantiek en het strijdvaardige katholicisme van de 19de eeuw, wij staan voor de cruciale uitdaging: de grondprincipes van de pedagogische en spirituele dynamiek proberen te onderkennen ondanks het culturele omhulsel waarin die werkelijkheid beleefd werd en de evangelische en pedagogische boodschap van onze stichter en meester even daadkrachtig en 'actueel' pogen te maken voor de jongeren van het tweede millennium.

Tratti caratterizzanti della spiritualità di Don Bosco nel suo contesto storico

Aldo Giraudo

Due principali fattori storici influiscono in modo rilevante sulla spiritualità dell' Ottocento.¹ Da una parte la sensibilità romantica che pervade il clima culturale generale; dall'altra gli eventi di carattere socio-politico che preparano e caratterizzano tutto il secolo XIX: rivoluzione francese, periodo napoleonico, moti liberali, guerre risorgimentali, governi anticlericali, soppressione delle congregazioni religiose, crollo del potere temporale dei papi, sistematiche campagne di stampa denigratorie e progressiva emarginazione dei cattolici nella sfera politica e culturale.

Queste circostanze di carattere generale si riflettono sulla spiritualità ottocentesca. Di conseguenza incidono sul vissuto interiore di don Bosco e motivano in parte alcune sue scelte e accentuazioni. Ma non sono sufficienti da sole a spiegare i tratti qualificanti della sua personalità e del suo carisma, che ne fanno una delle figure più significative nel panorama della santità e della spiritualità dell'Ottocento. Vanno presi in considerazione anche altri aspetti: gli ambienti in cui è stato formato, l'*humus* popolare da cui proviene, la mentalità e le aspirazioni dei giovani tra i quali svolge il suo ministero, ma soprattutto alcuni tratti inconfondibili della sua personalità.

1. Il clima spirituale del primo Ottocento

Nella coscienza religiosa dell'Ottocento si percepiscono le rivoluzioni liberali come incarnazione delle potenze infernali dissoltrici che assaltano la Chiesa a danno delle anime; le ricorrenti carestie, le epidemie, le crisi economiche e le guerre sono interpretate come flagelli di Dio che punisce, chiama i popoli a conversione, sollecita il ritorno a una pratica religiosa sincera, fondata sull'interiorità.

Questa sensibilità suscita, già in periodo napoleonico, una prima ripresa cattolica con iniziative di formazione spirituale limitate a piccoli gruppi, come le *Amicizie cattoliche*, che dal Piemonte si diffondono in Savoia, Lombardia, Toscana, Roma e Austria, e come le associazioni giovanili promosse a Brescia dall'ex gesuita Luigi Mozzi dei Capitani (1746-1813), che incidono sulla vocazione educativa di Ludovico Pavoni (1784-1849) e dei nobili fratelli veneziani Antonio Angelo (1774-1853) e Marco Antonio Cavanis (1772-1858). Le *Amicizie* producono sacerdoti zelanti come il teologo Luigi Guala (1775-1848) iniziatore del Convitto ecclesiastico, ambiente decisivo per la formazione del giovane don Bosco. Su di lui avrà influsso anche l'opera e gli scritti di Ludovico Pavoni e dei Cavanis. Questa ripresa spirituale tra i soggetti migliori del clero, genera, in Piemonte un rilancio della cura pastorale per l'elevazione spirituale del popolo.

È tempo di ripresa religiosa, di sforzo per una ricristianizzazione della società attraverso l'azione pastorale. L'invito alla conversione e alla riforma dei costumi avviene soprattutto mediante la predicazione di sacre missioni, che culminano nella confessione generale e nella comunione eucaristica di intere comunità. Nelle parrocchie viene dato maggior rilievo alla prima comunione, si solennizza l'adempimento del precetto pasquale, si celebrano grandiose *Quarantore*. La pastorale parrocchiale acquista più forza, grazie alla distribuzione sul territorio di un clero meglio formato e motivato. Viene rilanciata la catechesi ai fanciulli, l'istruzione religiosa domenicale agli adulti. Si portano a nuova vita confraternite e pie unioni maschili e femminili, animate dai parroci. Si potenziano i riti tradizionali: le rogazioni, le processioni, il culto dei defunti; si introducono nuove pratiche devote, novene e tridui, mesi di Maria, coroncine.

In questo clima si compie l'iniziazione cristiana di Giovanni Bosco fanciullo, curata dalla madre, che lo avvia alla recita delle preghiere del mattino e della sera, lo prepara alla prima confessione, dà ampio rilievo alla prima comunione, creando le condizioni per far comprendere al ragazzo la portata spirituale dell'evento (MO 68-69). La sua alfabetizzazione avviene ad opera di un sacerdote maestro a Capriglio, che gli usa 'molti riguardi' e si occupa 'assai volentieri' della sua istruzione e cristiana educazione (MO 61). Su Giovanni Bosco ragazzo incidono anche i temi uditi nella predicazione e nelle missioni popolari: una rievocazione dei novissimi orientata a suscitare il proposito di conversione. È appunto nel contesto di una missione popolare, in cui si proclama la 'necessità di darsi a Dio per tempo e non differire la conversione' (MO 70), che Giovanni Bosco incontra don Giovanni Calosso, il suo primo direttore spirituale, al quale l'adolescente si affida con fiducia (cf MO 71).

2. Influssi romantici nella formazione di Giovanni Bosco

L'apologetica settecentesca aveva reagito contro la rappresentazione della pratica religiosa come triste, contraria allo spirito di libertà. All'inizio dell'Ottocento la rivalutazione delle 'bellezze del cristianesimo' porta ad una visione gaudiosa della vita spirituale. Nello stesso tempo, sull'onda della beatificazione (1816) e della canonizzazione (1836) di Alfonso de' Liguori, prende vigore il 'benignismo' etico contro le posizioni rigoriste, e si recuperano le operette spirituali del santo, rispondenti alla sensibilità emotiva dell'età romantica. Esse aiutano a proclamare, oltre alle bellezze, anche le 'dolcezze' della fede, a far amare la 'perfezione cristiana' e l'intimità divina, a desiderare le gioie eterne del paradiso. È un periodo in cui la sensibilità religiosa si sente in profonda sintonia coi santi che raffigurano la dolcezza di Cristo: Francesco d'Assisi, Filippo Neri, Francesco di Sales, Vincenzo de' Paoli.

Gli scritti alfonsiani e la pietà che essi promuovono hanno tuttavia un fondo di austerità, che l'animo romantico riesce a temperare col recupero dell'umanesimo devoto di san Francesco di Sales. Questo santo esercita un fascino potentissimo nell'Ottocento. Lo spirito di san Francesco di Sales pervade la vita e la letteratura spirituale del secolo e influenza grandemente gli indirizzi della pietà romantica, al pari della sua figura, che diventa simbolo di ardore apostolico e di metodo pastorale per gli ecclesiastici dei nuovi tempi.

Entrato nel seminario di Chieri, il chierico Bosco trova un ambiente esigente, tutto centrato sull'impegno etico, sulla fedeltà scrupolosa alla regola, sull'esatto adempimento del dovere, sull'umile sottomissione. Lo stile di vita del seminario è caratterizzato da forte tensione spirituale. L'ideale sacerdotale è alimentato da abbondanti letture spirituali, da manualetti di pietà che nutrono gli affetti durante le visite in cappella. Il chierico Bosco preferisce la lettura di opere agiografiche, bibliche e storiche (MO 117-119). I formatori insistono sul rispetto delle regole, sulla necessità di essere 'docili ed ubbidienti alla disciplina' non per timore o formalità, ma per 'spirito interno', 'con la retta intenzione di piacere solo a Dio'.² Nei discorsi ai seminaristi di mons. Colombano Chiaveroti (fondatore del seminario di Chieri), letti pubblicamente in refettorio, Giovanni può notare anche una forte insistenza sulla destinazione pastorale degli studi: Dio chiama un giovane allo stato ecclesiastico principalmente per un servizio di 'santificazione del prossimo [...]; quindi non soddisferebbe abbastanza al suo dovere chi si contentasse di attendere a santificare se stesso e non si curasse della salute altrui'.³ Lo zelo apostolico deve caratterizzare fin dai primi passi l'itinerario spirituale dei seminaristi, motivare ogni loro azione esteriore e interiore. Essi sono chiamati a diventare pastori consacrati esclusivamente al ministero e al servizio del popolo nella cura d'anime, che è 'arte delle arti e tra tutte la più difficile'.⁴ Il prete ideale presentato da mons. Chiaveroti è caratterizzato dall'olocausto pastorale.⁵

Forti accenti romantici si colgono chiaramente nei *Cenni sulla vita del chierico Luigi Comollo*⁶, il primo libro di don Bosco (1844), che restituisce il clima spirituale e psicologico in cui vivevano i seminaristi di Chieri. Tutte le forme di pietà presentate nel racconto sono impregnate di sensibilità romantica. Toni intensamente affettivi avvolgono specialmente la pietà eucaristica.⁷

Sappiamo che don Bosco, pur ammirando il raccoglimento dell'amico, non condivide l'eccesso di manifestazioni esterne, anche se lo comprende: 'quei movimenti di tenera commozione, di dolcezza, di contento per le cose spirituali sono un effetto di quella fede viva e carità infiammata, che altamente gli era radicata nel cuore e costantemente lo guidava nelle sue azioni'.⁸ Fede, carità ed emotività si intrecciano e si fondono nell'animo di Luigi, su un terreno di confine tra viva coscienza del mistero, tensione psichica, adorazione e afflato mistico: 'Mi sento – confidava a chi lo invitava a frenarsi – una piena di tal contento [= gioia] nel cuore, cui se non permetto qualche sfogo pare mi voglia togliere il respiro. Nel giorno della comunione, diceva altre volte, mi sento sì ripieno di dolcezza e di contento, che né so capire né spiegare'.⁹

Don Bosco pubblicherà nuovamente la vita di Comollo dieci anni più tardi (1854)¹⁰, con significative integrazioni, offrendoci così un documento prezioso per comprendere l'evoluzione nella sensibilità spirituale tra la prima e la seconda parte dell'Ottocento: tra il clima intensamente emotivo e fervoroso, intimistico, in cui era immerso il giovane Bosco negli anni del seminario e l'orientamento operativo, apostolico, caritativo e sociale che la spiritualità romantica prese dopo il 1848, sotto la pressione degli eventi storici.

3. La proposta spirituale del Convitto

Dopo l'ordinazione sacerdotale, nel Convitto ecclesiastico don Bosco trova un ambiente altrettanto fervoroso, ma più aperto e sensibile alle istanze spirituali e pastorali del momento. Qui egli s'imbatte nell'esemplarità morale e spirituale dei formatori, nel loro straordinario zelo pastorale. Il rettore Luigi Guala, il ripetitore Felice Golzio, ma soprattutto il direttore spirituale Giuseppe Cafasso sono protesi ad armonizzare intimamente il momento contemplativo con la commozione affettiva e a tradurre il sentimento religioso in azione pastorale e caritativa (cf. MO 126). È un'esperienza determinante per la sua futura missione, che lo avvia a quell'ascesi apostolica che sarà alla base della spiritualità delle sue congregazioni.

La spiritualità del Convitto è fondata sulla dottrina di san Francesco di Sales e di sant'Alfonso de' Liguori. Esso non forma alla santità per la santità; non educa a un'esperienza mistica; non invita ad abbandonare tutti e tutto per essere solo di Dio. Si limita a rendere coscienti i giovani sacerdoti di vivere in un mondo spiritualmente sconvolto, nel quale l'evangelizzazione è tutta da fare; qualifica i giovani sacerdoti per un'azione incessante in favore delle 'anime' da salvare, ma attraverso un'accoglienza apostolica caritativa. Il Convitto cerca di convincere i sacerdoti che quanto essi devono proporre e richiedere ai fedeli (dottrina ortodossa, spirito di preghiera e di mortificazione, osservanza etica) necessariamente va testimoniato attraverso l'esempio delle loro stessa vita. Il Convitto non inculca né ai preti né ai laici una dottrina spirituale nuova, sebbene un volontarismo ascetico virtuoso entro una pratica fedele di pietà.¹¹

Il modello di prete raffigurato nell'insegnamento e nella pratica del Convitto armonizza la visione salesiana con l'azione apostolica spirituale gesuitica. Secondo Francesco di Sales la devozione consiste essenzialmente nell'amar Dio e genera un impegno ascetico progressivo di purificazione del cuore, una pratica sempre più intensa di preghiera e di sacramenti, un diuturno esercizio di virtù. E poiché la santità è vocazione comune a tutti i cristiani, il pastore nella cura delle anime deve adattare la devozione alla condizione e alle forze di ciascuno. L'ispirazione gesuitica aggiunge, alla devozione, l'impegno apostolico per la diffusione del regno di Dio, con instancabile dedizione e operosità, e con stile battagliero, mantenendo però sempre, in questa vita attiva, un atteggiamento interno contemplativo.

Su questa base salesiana-gesuitica la spiritualità dell'Ottocento elabora una propria esperienza ascetica. Ritiene che, data la presenza dello Spirito del Signore, sia possibile attuare da se stessi il proprio perfezionamento. È convinta che la perfezione spirituale 'consiste in uno sforzo abituale della buona volontà, una tensione morale vigilante e perseverante della coscienza sopra il dominio delle proprie azioni, una attitudine normale di autogoverno, di padronanza di sé, nell'intento di unificare il complesso meccanismo psicologico dei propri istinti, delle proprie passioni, dei propri interessi, dei propri sentimenti, delle proprie reazioni interiori ed esteriori, dei propri pensieri, sotto un unico comando direttivo, l'amor di Dio e del prossimo, norma suprema e vitale della personalità cristiana.'¹²

Sono appunto questi i tratti che connotano la figura spirituale di don Cafasso descritta efficacemente da don Bosco nella commemorazione funebre, insieme ad un ascetismo

intenso orientato in prospettiva apostolica.¹³ Ai suoi occhi il maestro rappresenta la sintesi riuscita della santità apostolica: 'Posso dirvi che ho trovato molti [santi] che risplendettero in modo eroico chi in questa, chi in quell' altra virtù, ma credo che sia cosa veramente rara trovare chi abbia unito nella stessa persona tanta sapienza, tanta pratica delle cose umane, tanta prudenza, fermezza, temperanza, tanto zelo per le cose che tendono a promuovere la gloria di Dio e la salute delle anime, quante noi ravvisiamo nella persona del sacerdote Cafasso.'¹⁴

Altri temi, favoriti dal clima culturale e spirituale del secolo, sono quelli della provvidenza e della misericordia divina, della confidenza e dell'abbandono in Dio, della pace interiore. A Torino san Giuseppe Benedetto Cottolengo (1786-1842) intitola la sua opera *Piccola Casa della Divina Provvidenza*; la marchesa Giulia di Barolo (1785-1864) fonda le *Suore di Sant'Anna e della Provvidenza*; lo stesso don Bosco compila e pubblica un *Esercizio di devozione alla misericordia di Dio* (1847). L'abbandono in Dio appare uno degli aspetti caratteristici della pietà ottocentesca. È un invito che ritroviamo anche nelle *Memorie dell'Oratorio*, come in altre opere di don Bosco e nel suo epistolario, sia nel senso ampio di confidente affidamento, di dipendenza spirituale e di offerta di sé, sia come fiducia nell'aiuto divino per le concrete necessità della vita. Ma in don Bosco la confidenza e l'abbandono in Dio non sono atteggiamenti passivi, si accompagnano con una tendenza operativa, con un'intelligente ricerca di soluzioni e di opportunità, con una dedizione incondizionata alla missione ricevuta, ai propri giovani e ai confratelli.

4. L'accentuazione ascetica di don Bosco

L'ascesi come via alla santità è proposta da don Bosco anche ai giovani: 'Di quante cose adunque abbiamo bisogno per farci santi? Di una cosa sola: *Bisogna volerlo*. Sì; purché voi vogliate, potete essere santi: non vi manca altro che il *volere*.' Lo dimostrano gli esempi di santi 'che hanno vissuto in condizione bassa, e tra i travagli d'una vita attiva', ma si sono santificati, semplicemente 'facendo bene tutto ciò, che dovevano fare. Essi adempievano tutti i loro doveri verso Dio, tutto soffrendo pel suo amore, a lui offrendo le loro pene, i loro travagli: Questa è la grande scienza della salute eterna e della santità.'¹⁵

Nella spiritualità di don Bosco, tuttavia, l'ascetica classica viene riformulata in una prospettiva antropologica più aderente alla sensibilità degli adolescenti e dei giovani con i quali lavora, riportandoli alla concretezza del vissuto quotidiano, il quale non va solo accettato, ma abbracciato con gioia. Egli riprende e applica alla condizione giovanile l'insegnamento di san Francesco di Sales. Presenta così un tipo di mortificazione positiva, da cui sono bandite intemperanze ed inutili rigidità, pur rimanendo esigente poiché tutta incentrata sulle situazioni di vita, sui doveri di stato.

Siamo di fronte ad uno dei cardini della proposta formativa del Santo. Egli considera un ventaglio molto vasto di *doveri*, tutti quelli derivanti dalla propria condizione: 'doveri di pietà, di rispetto e di ubbidienza verso i genitori e di carità verso tutti.'¹⁶ Di conseguenza egli suggerisce agli allievi non digiuni e rigidità di propria scelta, ma 'la diligenza nello studio, l'attenzione nella scuola, l'ubbidire ai superiori, il sopportare gli incomodi della

vita quali sono caldo, freddo, vento, fame, sete', superando il loro imporsi come 'necessità' esterne e accogliendoli serenamente 'per amor di Dio'.¹⁷

Allo stesso livello egli pone i doveri derivanti dal precetto evangelico dell'amore: usare 'molta bontà e carità' verso il prossimo, sopportare i suoi difetti, 'dare buoni avvisi e consigli'; 'fare commissioni ai compagni, portare loro acqua, nettare le scarpe, servire anche a tavola [...], scopare in refettorio, nel dormitorio, trasportare la spazzatura, portare fagotti, bauli.' Tutte queste cose, secondo don Bosco, vanno attuate 'con gioia' e con 'soddisfazione'. Infatti, 'la vera penitenza non consiste nel fare quello che piace a noi, ma nel fare quello che piace al Signore, e che serve a promuovere la sua gloria.'¹⁸ Il valore spirituale di queste situazioni esistenziali viene garantito dall'intenzione con cui le si affronta e della finalità che loro si assegna: 'Ciò che dovresti soffrire per necessità – ricorda a Domenico Savio – offrilo a Dio, e diventa virtù e merito per l'anima tua.'¹⁹

Don Bosco concorda con santa Teresa di Lisieux nel prospettare la perfezione come un vivere la carità, ma in quanto ci si mostra in concreto servizievoli verso il prossimo, liberi da interessi egoistici, amabilmente sereni e fedeli ai propri impegni, anche fra contrarietà e sofferenze. La mortificazione proposta da don Bosco ai giovani è innanzitutto uno *strumento ascetico e pedagogico* finalizzato al dominio delle pulsioni istintuali, al controllo dei sensi, alla correzione dei difetti e alla costruzione delle virtù.

Don Bosco propone l'ascesi dei doveri in una prospettiva eminentemente amorosa. È un'ascesi che deriva da quel 'darsi a Dio *per tempo*', enunciato nel 1847 sulle pagine del *Giovane provveduto*, sviluppato negli anni successivi in un 'darsi *tutto* a Dio', come forma essenziale (battesimale) della vita cristiana, con decisione e slancio tali da segnare un punto di non ritorno. Questo ci pare essere l'obiettivo che sottostà ad ogni suo intervento formativo: di aiutare i giovani a configurare il proprio vissuto quotidiano in tensione oblativa. Egli infatti, più che a una scelta di religiosità consapevole e di coerenza morale, vuole educare al dono incondizionato di sé a Dio, amato sopra ogni cosa, che è vertice del cammino spirituale. Da tale movimento interiore scaturisce necessariamente un vissuto di carità gioioso e ardente, un intenso e sereno fervore operativo. Questa assoluta determinazione di dono, che fa entrare il cristiano nello stato di piena obbedienza al Padre proprio del Cristo, nella condizione di servo liberamente assunta per amore, illumina di luce nuova le azioni quotidiane. Ne deriva una inedita modalità di esecuzione di esse che svela la qualità del vissuto cristiano a cui il giovane è pervenuto.

Esemplare in questo senso è l'esperienza di Michele Magone, narrata da don Bosco: la sua conversione 'franca e risoluta' genera una nuova percezione di sé e della vita quotidiana.²⁰

Nella biografia di Francesco Besucco, don Bosco esprime in forma più esplicita l'orientamento 'mistico' dell'ascesi. Egli delinea l'impegno del pastorello e la sua diligenza nei doveri come espressione della scelta di conformazione perfetta alla volontà divina: 'Venne all'Oratorio con uno scopo prefisso; perciò nella sua condotta aveva sempre di mira il punto cui tendeva, cioè di dedicarsi tutto a Dio nello stato ecclesiastico. A questo fine cercava di progredire nella scienza e nella virtù.'²¹ L'aderenza al vissuto, la coscienza del fine da raggiungere, l'intensità di impegno e la tensione alla perfezione (a 'fare sempre più e sempre meglio'), che derivano da tale consapevole movimento di

carità, impregnano tutto il vissuto del giovane, configurando un atteggiamento di distacco da sé e di totalità oblativa, di *kenosi* e di *estasi*, analogo a quello descritto da Francesco di Sales come 'estasi della vita e delle opere', che costituisce il vertice del cammino di perfezione.²²

Domenico Savio, fortemente emozionato per l'esperienza spirituale scatenata dalla predica sulla santità, 'che gl'infiammò tutto il cuore d'amore di Dio', è pressato interiormente dal *bisogno* 'di essere tutto del Signore', è portato 'a far rigide penitenze, passar lunghe ore nella preghiera.' Don Bosco invece lo esorta 'a non inquietarsi', a mantenere 'una costante e moderata allegria', 'ad essere perseverante nei suoi doveri di pietà e di studio', 'a prendere sempre parte alla ricreazione coi suoi compagni.'²³ Nello stesso tempo lo orienta a quella 'santità apostolica' da lui assimilata alla scuola del Convitto: 'La prima cosa che gli venne consigliata per farsi santo fu di adoperarsi per guadagnar anime a Dio; perciocché non havvi cosa più santa al mondo che cooperare al bene delle anime, per la cui salvezza Gesù Cristo sparse fin l'ultima goccia del prezioso suo sangue.'²⁴

È evidente che don Bosco, come altri maestri spirituali formati nella prima parte dell'Ottocento – convinti che l'azione della grazia spinge verso un personale vissuto fecondo di virtù morali e di operosità santa –, per quanto impregnato di sentimento romantico e di devozione affettiva, diffida dell'esperienza mistica, poiché gli pare estraniante nei confronti del dovere quotidiano e del servizio dei fratelli, una malintesa *fuga mundi*. Preferisce l'impegno volitivo nel bene, l'immersione nella vita, l'operosità virtuosa e allegra, la relazione amichevole e servizievole e, soprattutto, la carità apostolica: 'la sollecitudine per il bene delle anime' e lo zelo per 'istruire i fanciulli nelle verità della fede', per 'guadagnare a Dio' tutta l'umanità. Ma va notato che questa tensione ascetico operativa, questa propensione alla carità materiale e spirituale in don Bosco non si oppongono affatto all'interiore comunione con Dio; egli non trascura l'orazione d'unione semplice, anzi si protende docile alle attrattive dello Spirito Santo.

5. Preghiera, sacramenti e devozione mariana

Il cuore della spiritualità dominante nel secolo di don Bosco è sintetizzato nel titolo di un volumetto di sant'Alfonso: *Del gran mezzo della preghiera per conseguire la salute eterna*. È questo infatti 'l'atteggiamento di fondo individuale e collettivo che si riscontra nella spiritualità ottocentesca di fronte alle trasformazioni profonde che caratterizzano il secolo.'²⁵ Nel mondo cattolico gli attacchi sempre più virulenti contro la Chiesa e la sua gerarchia, suscitano il ricorso all'orazione supplice ed insieme alimentano uno spirito attivo e battagliero: si rinnovano i propositi di fedeltà, si incrementa la pratica sacramentale, si lavora ad un profondo rinnovamento morale e spirituale del clero e del laicato.

Don Bosco si muove in questo orizzonte, ma con attenzione ai ragazzi e alla loro formazione. La preghiera che egli promuove ha come primo obiettivo l'elevazione dello spirito, l'orientamento del cuore a Dio, l'invocazione della grazia per resistere alle

tentazioni, per distaccare il cuore dal peccato e crescere nella virtù. Le pratiche di pietà sono via per giungere allo 'spirito di preghiera' e insieme manifestazione di esso.

Don Bosco tiene conto della sensibilità giovanile, dunque insiste sull'affettività, sull'intimità divina, su Gesù amico dei giovani, sulla tenerezza materna di Maria. È compito dell'educatore cristiano adoperarsi per 'far prendere gusto alla preghiera ai giovanetti', in modo che giungano, attraverso la pratica dell'orazione, allo 'spirito di preghiera' e al 'fervore' spirituale.²⁶ Per questo bisogna esercitarli al pensiero della 'presenza di Dio', Padre amorosissimo, abituarli ad elevare di tratto in tratto il cuore e la mente al Creatore, invogliarli 'a conversare familiarmente con Dio' in qualsiasi luogo, come Domenico Savio, il quale, 'anche in mezzo ai più clamorosi trambusti, raccoglieva i suoi pensieri e con pii affetti sollevava il cuore a Dio.'²⁷

Attraverso questi mezzi don Bosco mira, per se stesso e per gli altri, al raggiungimento di uno stato interiore di amore permanente che impregni i pensieri, unifichi gli affetti, orienti le azioni. 'Pregare vuol dire innalzare il proprio cuore a Dio e intrattenersi con lui per mezzo di santi pensieri e devoti sentimenti', scrive nel *Cattolico provveduto* (1868).²⁸ Lo stato di preghiera, nel suo modo di vedere, non è soltanto un 'grado' di orazione, perché è sempre accompagnato da una tensione di perfezione morale: distacco dal male, sforzo di superamento e controllo di sé, pazienza, vigilanza, fedeltà e costanza. È uno stato d'animo raccolto, in uno stile di vita modesto, concentrato sull'essenziale, laborioso e caritatevole, docile all'azione interiore della Grazia che preserva dalla dispersione dei pensieri e dalla banalità delle mode, senza nulla togliere alla vivacità gaudiosa dell'esistenza. Una dimensione interiore elevata, l'unica veramente capace di trasformare il cortile, la scuola, il laboratorio o l'ufficio in luoghi salesiani privilegiati dell'incontro col Signore.

In tal modo il santo educatore risignifica radicalmente l'antico precetto della *fuga mundi* in un contesto di modernità. Grazie allo spirito di preghiera, allontanamento dal mondo ed immersione nel mondo si compongono e si armonizzano in un'assunzione responsabile del vissuto nelle modalità tipiche del cristiano.

La sua proposta spirituale, inoltre, dà somma importanza alla pratica sacramentale. Don Bosco valorizza i sacramenti in prospettiva pedagogica e spirituale. L'insistenza sulla frequenza sacramentale parte dalla coscienza della fragilità umana, del bisogno di sostenere la volontà per stabilizzarla nel bene e nella virtù. Ma l'importanza attribuita ai sacramenti deriva anche dalla convinzione della potenza trasformatrice dello Spirito Santo che, agendo in essi, opera la purificazione radicale e crea condizioni interiori ideali affinché il Signore possa 'prendere possesso del cuore' in modo sempre più solido. Qui si capisce il motivo della sua insistenza sulla scelta di un confessore stabile, di un amico dell'anima, al quale affidarsi con piena fiducia per essere condotti sulle vie dello Spirito. Nel rapporto confidenziale col giovane, il confessore può personalizzare la proposta spirituale: gli insegna l'arte dell'esame di coscienza, lo forma alla contrizione perfetta, stimola il proposito efficace, lo guida sui sentieri delle purificazioni e degli esercizi virtuosi, lo introduce al gusto della preghiera, gli insegna i modi di una feconda comunione col Cristo eucaristico.

Questa preoccupazione formativa dà sostanza e senso all'alone emotivo ed affettivo del quale don Bosco impregna la devozione eucaristica. Durante l'offertorio della messa, ad esempio, egli invita i giovani ad unirsi all'offerta totale che Cristo fa di sé nel sacrificio della croce: 'Vi offro il mio cuore, la lingua mia, affinché per l'avvenire altro non desideri né d'altra cosa parli, se non di quello che riguarda al vostro santo servizio.'²⁹ Così durante il ringraziamento alla comunione li orienta verso la consacrazione di sé: 'Vi offro tutto me stesso; vi offro questa volontà, affinché non voglia altre cose se non quelle che a voi piacciono; vi offro le mie mani, i miei piedi, gli occhi miei, la lingua, la bocca, la mente, il cuore, tutto offro a voi, custodite voi tutti questi sentimenti miei affinché ogni pensiero, ogni azione non abbia altro di mira se non quelle cose che sono di vostra maggior gloria e di vantaggio spirituale dell'anima mia.'³⁰

Sono testi, derivati dalla letteratura devota del tempo, ma vanno interpretati nel contesto degli sforzi formativi messi in atto da don Bosco, dello specifico modello di cristiano e di cittadino da lui promosso. Così acquistano una valenza particolare e ci illuminano sui processi attivati dal santo educatore per il coinvolgimento interiore dei suoi giovani in ordine alla relazione con Dio e alla perfezione cristiana.

Anche la spiritualità mariana di don Bosco ha una marcata funzione pedagogica, pur mantenendo le caratteristiche tipiche della devozione romantica. Don Bosco ci racconta che Michele Magone, meditando un versetto biblico stampato su un'immagine di Maria – *Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos* – si sentì spinto a scrivere una lettera al direttore, 'in cui diceva come la beata Vergine gli aveva fatta udire la sua voce, lo chiamava a farsi buono e che ella stessa voleva insegnargli il modo di amare Dio e servirlo.'³¹ Ecco: nella prospettiva di don Bosco una corretta spiritualità mariana è in grado di far percepire l'appello interiore dello Spirito anche a un ragazzo, di indurlo a un'attività spirituale più intensa e di accendere in lui un desiderio di più alta perfezione. Nella vita di Domenico Savio, la tensione spirituale raggiunge il vertice con l'atto formale celebrato la sera della festa dell'Immacolata (8 dicembre 1854), quando il ragazzo rinnova le promesse della prima comunione e ripete: 'Maria, vi dono il mio cuore; fate che sia sempre vostro! Gesù e Maria, siate voi sempre gli amici miei! Ma per pietà, fatemi morire, piuttosto che mi accada la disgrazia di commettere un solo peccato!'. Da quel momento la sua condotta e il suo spirito appaiono trasfigurati: 'Preso così Maria per sostegno della sua divozione – commenta don Bosco – la morale di lui condotta apparve così edificante e congiunta a tali atti di virtù, che ho cominciato fin d'allora a notarli per non dimenticarmene.'³² Sono espressioni rivelano la portata dinamica della devozione mariana instillata da don Bosco nei giovani: una devozione non staccata dal quotidiano, ma compenetrata con esso, capace di somministrare energie morali e spirituali per la pratica del bene, in una prospettiva di pienezza umana e spirituale che impregna la vita interiore e quella operativa.

* * *

Ecco alcuni tratti caratterizzanti della spiritualità e della pedagogia religiosa di don Bosco. L'analisi potrebbe continuare, mostrandone ulteriori sfumature e potenzialità. Ma resta un serio problema di fondo. A noi, che viviamo in un ambito storico-antropologico così diverso, che siamo chiamati ad educare ragazzi e giovani impregnati di una mentalità tanto diversa da quella del romanticismo religioso e del cattolicesimo battagliero

dell'Ottocento, viene proposta una sfida decisiva: quella di cogliere, al di là dell'involucro culturale in cui fu vissuta, quel dinamismo pedagogico e spirituale di fondo capace di rendere altrettanto efficace e 'attuale' la proposta evangelica e formativa del nostro fondatore e maestro per i giovani del secondo millennio.

Noten

- (1) Molti sono gli studi sulla spiritualità dell'Ottocento in Italia, tra tutti ricordiamo: Pietro STELLA, *Italie: de la restauration à l'indépendance, 1814-1860*, in *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*. Vol. VII, Paris, Beauchesne, 1971, coll. 2273-2284; Tullo GOFFI, *La spiritualità dell'Ottocento*. (Storia della Spiritualità 7). Bologna, EDB 1989; Massimo PETROCCHI, *Storia della spiritualità italiana*. Vol. III. *Il Settecento, l'Ottocento e il Novecento*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura 1979; Pietro CRESPI - Gian Franco POLI, *Lineamenti di storia della spiritualità e della vita cristiana*. Vol. II, Roma, Edizioni Dehoniane 2000; Pietro ZOVATTO (ed.), *Storia della spiritualità italiana*. Roma, Città Nuova 2002. Fondamentali, per comprendere la specificità di don Bosco, nel quadro più ampio della spiritualità dell'Ottocento, sono queste opere: Pietro STELLA, *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*. Vol II: *Mentalità religiosa e spiritualità*. Roma, LAS 1981; Francis DESRAMAUT, *Don Bosco et la vie spirituelle*. Paris, Beauchesne 1967; ID., *Jean Bosco (saint)*, in *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*. Vol. VIII, Paris, Beauchesne 1974, coll. 291-303; Joseph AUBRY, *La scuola salesiana di don Bosco*, in Ermanno ANCILLI (ed.), *Le grandi scuole della spiritualità cristiana*. Roma/Milano, Pontificio Istituto di Spiritualità del Teresianum/O.R. 1984, pp. 669-698.
- (2) Colombano CHIAVEROTI, *Raccolta delle lettere, omelie ed altre scritture*, Torino, Ghiringhello e Comp. 1835, vol. III, p. 221-222.
- (3) *Ibid.*, p. 247.
- (4) Cf. *ibid.*, p. 377-378.
- (5) *Ibid.*, p. 416.
- (6) [Giovanni BOSCO,] *Cenni storici sulla vita del chierico Luigi Comollo morto nel seminario di Chieri ammirato da tutti per le sue singolari virtù*. Scritti da un suo collega. Torino Tipografia Speirani e Ferrero 1844.
- (7) Cf. *ibid.*, p. 32-33.
- (8) *Ibid.*, p. 34.
- (9) *Ibid.*, p. 33; cf. anche p. 58-59.
- (10) Giovanni BOSCO, *Cenni sulla vita del giovane Luigi Comollo morto nel seminario di Chieri ammirato da tutti per le sue rare virtù*. Torino, Tipografia P. De-Agostini 1854.
- (11) Cf. Tullo GOFFI, *La spiritualità dell'Ottocento*. Bologna, EDB 1989, p. 191.
- (12) Cf. *ibid.*, pp. 63-64 (dove si citano espressioni di Paolo VI, riportate su 'L'Osservatore Romano' del 4 marzo 1976).
- (13) Giovanni BOSCO, *Biografia del sacerdote Giuseppe Cafasso esposta in due ragionamenti funebri*. Torino, Tip. G. B. Paravia e Comp. 1860, p. 9-45 (OE XII, 359-395).
- (14) *Ibid.*, p. 96-97 (OE XII, 446-447).
- (15) Giovanni BOSCO, *Vita di santa Zita serva e di sant'Isidoro contadino*. Torino, P. De-Agostini 1853, p. 6-7 (OE V, 176-177).

-
- (16) Giovanni BOSCO, *Il pastorello delle Alpi ovvero vita del giovane Besucco Francesco d'Argentera*. Edizione seconda, Torino, Tip. Dell'Oratorio di S. Franc. di Sales ²1878, p. 102-103.
- (17) *Ibid.*, p. 101.
- (18) *Ibid.*, p. 102-103.
- (19) Giovanni BOSCO, *Vita del giovanetto Savio Domenico allievo dell'oratorio di san Francesco di Sales*. Torino, Tip. G.B. Paravia e Comp. 1859, p. 75 (OE XI, 225).
- (20) Cf. Giovanni BOSCO, *Cenno biografico sul giovanetto Magone Michele allievo dell'Oratorio di S. Francesco di Sales*. Torino, Tip. G.B. Paravia e Comp. 1861, p. 33-39 (OE XIII, 187-193).
- (21) G. BOSCO, *Il pastorello delle Alpi ...*, p. 83: è la conclusione del capitolo 18, tutto dedicato all'impegno nello studio, affrontato con con dedizione amorosa e 'colla avidità di chi fa cosa di suo maggior gusto' (p. 80).
- (22) FRANCESCO DI SALES, *Trattato dell'amor di Dio*. A cura di Ruggero Balboni. Milano, Paoline 1989, p. 526-533: sono i capitoli 7 e 8 del libro settimo, nei quali il santo sviluppa in modo più esplicito il tema della vita estatica.
- (23) G. BOSCO, *Vita del giovanetto Savio Domenico ...*, p. 50-52 (OE XI, 200-202).
- (24) *Ibid.*, p. 53 (OE XI, 203).
- (25) Pietro STELLA, *Prassi religiosa, spiritualità e mistica nell'Ottocento*, in *Storia dell'Italia religiosa*. Vol. III, *L'età contemporanea*, a cura di Gabriele DE ROSA. Roma-Bari, Laterza 1995, p. 115.
- (26) Cf. G. BOSCO, *Il pastorello delle Alpi...*, p. 113-119 (OE XV, 355-361).
- (27) G. BOSCO, *Vita del giovanetto Savio Domenico...*, p. 62 (OE XI, 212).
- (28) Giovanni BOSCO, *Il cattolico provveduto per le pratiche di pietà con analoghe istruzioni secondo il bisogno dei tempi*. Torino, Tip. dell'Oratorio di S. Franc. di Sales 1868, p. 87 (OE XIX, 95).
- (29) G. BOSCO, *Il giovane provveduto...*, p. 88 (OE II, 268).
- (30) *Ibid.*, p. 101-102 (OE II, 281-282).
- (31) G. BOSCO, *Cenno biografico sul giovanetto Magone Michele...*, p. 39-40.
- (32) G. BOSCO, *Vita del giovanetto Savio Domenico...*, p. 40 (OE XI, 190).